

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΤΑΤΑΚΗ

Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

175

**Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ
ΜΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ**

Ανάτυπα από τα «Χρονικά του Πειραματικού
Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης»
τόμος 1B' (1958), τεύχος ΜΗ'.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐταιρεία ἔκρινε καλὸ, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, νὰ περιλάβῃ στὴ σειρά τῶν ἀνακοινώσεων τῆς θέματα καὶ ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ λόγου καὶ ἀπὸ τὴ σκέψη. Τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ σκέψη κάθε ἐποχῆς, ἡ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποῖα βλέπει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον, πολὺτιμα βοηθοῦν, ἀλήθεια, νὰ κατανοήσωμε, νὰ ἐρμηνεύσωμε, νὰ ἀποτιμήσωμε τὴν ὁποῖα καλλιτεχνικὴ τῆς δημιουργίας, νὰ τὴ ζήσωμε ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό. Πόσο πὶο πολὺτιμη ὁμῶς εἶναι ἡ βοήθειά τους στὴν περίπτωσι τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας, ἡ ὁποῖα ἀναφέρεται στὰ ἔργα ἐνὸς πολιτισμοῦ μὲ τόση ἐνότητα σιτοῦς προσανατολισμοῦς καὶ στὴ σύλληψή του, σύλληψη μάλιστα καὶ προσανατολισμοῦς, πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς μεταφυσικὰς βάσεις τῆς θρησκείας μας. Τὰ χριστιανικὰ ἔργα, ἀντικείμενα πού προσπαθοῦν νὰ ἐπισημάνουν, νὰ συμβολίσουν, νὰ ἐκφράσουν τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, ἓνα αἶσθημα πού τὸ γεννᾷ ἡ πίστις, ἀλλὰ καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόησι καὶ τὴ σύλληψή τῆς, καθιστοῦν ἀναγκαῖα τὴ γνώσι τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος πού τὰ ἐγέννησε· τὸ θρησκευτικὸ ἄλλωστε πνεῦμα κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τους ἐκφράζουν καὶ αὐτὰ τὴν ἴδια κατάφωσι τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια μυστικὴ πορεία πρὸς τὴ σύλληψι τοῦ ἀνέκφραστου, τοῦ «ἀρρήτου» σημαδεύουν.

Μερικὰς βασικὰς ἀπόψεις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀναπτύξω στὴν πρώτη θεμελίωσι καὶ διαμόρφωσή τους, κατὰ τοὺς πρώτους πέντε αἰῶνες, τοὺς αἰῶνες τοῦ γόνιμου διαλόγου τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος μὲ τὸ ἐθνικὸ, τὸ ἑλληνικὸ δηλαδὴ πνεῦμα καὶ τὴ σκέψη. Θὰ ἔλεγε ἴσως κανεὶς, ὅτι δὲν κυριολεκτῶ, ἂν διάλογο ὀνομάζω τὴν ὀξύτατη πολεμικὴ τῶν δύο κόσμων, τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ, μὲ πολεμικὴ πού μὲ τὶς πολλὰς φάσεις τῆς ἐκάλυψε πέντε περίπου αἰῶνες. Λογικὴ ἢ ἀντίρρηση, ὅχι ὁμῶς καὶ πραγματικὰ σωστή· παραβλέπει ὅτι κάθε ἱστορικὸ φαινόμενο εἶναι πολυεδρικόν. Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσι πού μᾶς ἀπασχολεῖ, τὴν ἀντιθετικὴν προβολὴ τῶν ριζικὰ διάφορων θέσεων, πού ἐχώριζαν τοὺς δύο κόσμους—

* Κείμενο ἀνακοινώσεως, πού ἐγινε σις συγκεντρώσεις τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας Ἀθηνῶν σις 27 Μαΐου 1958.

ἡ γνώση σώζει ὑποστήριζαν οἱ ἐθνικοί, ἡ πίστη σώζει ἀπαντοῦσαν οἱ χριστιανοί· τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου βλέπουν ὡς ἔσχατο τέλος οἱ ἐθνικοί, τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἐπαγγέλλεται ὁ χριστιανισμός—τὴν ἀντιθετικὴ λέγω τούτῃ προβολή, πὺν ἔργο τῆς ἔχει νὰ ξεχωρίση, νὰ ἀπομονώση, νὰ δείξη σὲ ὅλη τὴν καθαρότητά του τὸ ριζικὰ διάφορο, τὸ νέο, συνοδεύει, ἢ ἀκολουθεῖ πάντα ἢ ἔσωτερικὴ διεργασία, ἢ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐντελέστερη κατανόηση καὶ κατάκτηση τοῦ νέου, ἢ συνθετικὴ φάση τῆς ἐργασίας. Στὸ στάδιο τοῦτο ἐμφανίζεται ὁ διάλογος πολὺ γόνιμος, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν, ποὺ τούτους ἐπιτρέπει καὶ στὴν ἀνασκευὴ τῶν θέσεων, τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἰδικῶν τους θέσεων, νὰ χρησιμοποιοῦν ἀφοβα καὶ τὶς μεθόδους τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ πλῆθος ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν καὶ φιλοσοφικῶν θέσεων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Τὸ σπουδαῖο τοῦτο γεγονός, πὺν ἀπὸ τὸν δεῦτερο κιόλας αἰῶνα ρυθμίζει τὴ στάση τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, προϋποθέτει εὐρύτητα, μὲ τὴν ὁποία πράγματι ἡ πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ χριστιανισμοῦ ἀγκάλιασε τὴν πνευματικὴ κληρονομία τῆς ἀνθρωπότητος. «Υπάρχουν, λέγει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς τὸν 2^ο κιόλας αἰῶνα, δύο Παλαιῆς Διαθήκες, ἡ Βίβλος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Καὶ μιὰ Καινὴ Διαθήκη, πὺν σὰν πηγὴ δέχεται στὴν κοίτη τῆς νερά, πὺν ἔρχονται ἀπὸ πολὺ μακριά». Ἐξετάζοντας ἄλλοῦ τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν πίστη σημειώνει, μὲ τρόπο ἀποκαλυπτικὰ παραστατικὸ, ὅτι «ἡ πίστη μπολιάζεται ἀπάνω στὸ δέντρο τῆς φιλοσοφίας, καὶ ὅταν τὸ μπόλι εἶναι τέλειο, τὸ μάτι τῆς πίστεως ὑπακαθιστᾷ τὸ μάτι τοῦ δέντρο, μεγαλώνει μέσα στὸ δέντρο καὶ τὸ κάνει νὰ καρποφορῆ». Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐπιχειρεῖται ἡ σύνθεση τῆς πίστεως, πὺν στηρίζεται στὴ μαρτυρία, πὺν εἶναι μιὰ ἱστορία πὺν τὴ ζοῦμε, μὲ τὸ λόγο, πὺν στηρίζεται σὲ ἀποδείξεις· καὶ καλεῖται τώρα ὁ λόγος, φωτισμένος καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, νὰ ἐργαστῆ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πίστεως. Ἀκόμη γενναιότερο εἶναι τὸ βῆμα πὺν ἐπιτελεῖ, στὴν κατεύθυνση τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ διαλόγου, ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος κατὰ τὸν 2^ο αἰῶνα, μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ φυσικὴ Ἀποκάλυψη. Τούτῃ ἡ Ἀποκάλυψη, λέγει, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, πολλοὺς ἀνθρώπους, τοὺς φιλοσόφους, τοὺς φώτισε μὲ σπέρματα τοῦ Λόγου καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ διδάξουν «σπέρματα ἀληθείας». Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, ὅλοι «οἱ μετὰ λόγου βίωσαντες καὶ βιοῦντες χριστιανοὶ εἰσί,...οἶον ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάρους δὲ Ἀβραὰμ καὶ Ἀνανίας». Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστί». Μὲ τὰ γενναῖα τοῦτα βήματα κατόρθωσεν ὁ χριστιανισμὸς νὰ ξεφύγῃ τὸν κίνδυνο, πὺν ἐγκυμονοῦσεν ὁ αὐστηρὸς, ὁ ἄκρος ἀπομονωτισμὸς τῶν πρώτων καιρῶν, νὰ βρῆ τὸν τρόπο νὰ συμφιλιωθῆ μὲ τὴν πλούσια ἑλληνικὴ πνευματικὴ κληρονομία, νὰ τὴν ἀφομοιώσῃ, ὅσο ἦταν δυνατό, καὶ τὴν ἴδια ὥρα, ὄχι μόνο νὰ μὴν προδώσῃ τὰ δικά του μὴνύματα,

τὴν φύση του, ἀλλὰ, ἀντίθετα, πλούσια νὰ τὰ ἀναπτύξη καὶ συστηματικὰ νὰ τὰ θεμελιώσῃ μὲ τὰ ὄπλα τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, διατηρώντας ἀλώβητη τὴ χριστιανικὴ καθαρότητά τους. Ἄγρυπνοι φρουροὶ αὐτῆς τῆς καθαρότητος στάθηκαν ὅλοι οἱ μεγάλοι πατέρες, ἔτοιμοι νὰ καταδικάσουν κάθε ἀπόπειρα ἐξελληνισμοῦ τοῦ δόγματος, κάθε ἐργασία δηλαδή πού ἄφηνε νὰ διαφανῇ, ὅτι ἡ συνεργασία τῆς πίστεως μὲ τὸ λόγο ἔγινε μὲ θυσία καὶ εἰς βάρος τῆς πρώτης. Δὲν κουράζονται νὰ ἐπαναλαμβάνουν καὶ μὲ πολλοὺς τρόπους νὰ τονίζουν, ὅτι δὲ ζητοῦν τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λόγο: τὴν ἀλήθεια, λέγουν, μᾶς τὴν ἀποκάλυψεν ὁ θεός· τὸ μόνο μας ἔργο εἶναι νὰ τὴν κατανοήσωμε σωστά· σὲ τοῦτο τὸ ἔργο πολῦτιμος βοηθός μας μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ λόγος· μὲ ἄλλα λόγια ἡ φιλοσοφία εἶναι θεράπαινα τῆς θεολογίας, τῶν «περὶ θεοῦ λόγων», πού μᾶς ἔδωσε τὸ στόμα τοῦ θεοῦ· αὐτῆς τῆς θεολογίας θεράπαινα ἐννοοῦσαν τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφία, τὸν ἑλληνικὸν λόγο. Ἡ δική μας φιλοσοφία θὰ πῆ ἀργότερα (τὸν 4^ο αἰῶνα) ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ἃς φαίνεται ταπεινὴ, εἶναι «ὑψηλὴ τῶ κρυπτομένῳ» καὶ ὁδηγεῖ στὸ Θεό. Μέση εἶναι, προσθέτει, ἡ ὁδὸς πού ἀκολουθεῖ ὁ χριστιανὸς φιλόσοφος· «τῶν μὲν Ἑλλήνων τὸ σχῆμα καὶ τὴν σκηνήν, ἡμῶν δὲ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ὕψος φιλοσοφεῖ». Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια καὶ μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις κι ἡμεῖς οἱ χριστιανοί, προσθέτει ὁ Ναζιανζηνός, ἐλληνίζομε, εἴμαστε κι ἡμεῖς κληρονόμοι τῶν ἀγαθῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, σὰν τὸν Βασίλειον τὸν Μέγαν, πού ἦταν «παιδείαν ἄκρος καὶ παιδείαν παντοίαν, τὴν τε ἡμετέραν... καὶ τὴν ποτε ἡμετέραν» (τὴν ἑλληνικὴν δηλαδή). Πολῦτιμη εἶναι καὶ γιὰ μᾶς, προσθέτει, ἡ ἱκανότητα πού ἔχουν οἱ λόγοι «πρὸς τὴν τῶν νοουμένων δήλωσιν· κίνημα γὰρ ναρκώντων ἔστι, νοῦς ἀνεκκλάητος». Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι «οὐκ ἀτιμασιέον τὴν παιδείαν» (ἐννοεῖ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, τὴ μόρφωση γενικὰ) «ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν· (ἐννοεῖ τοὺς συντηρητικούς, τοὺς αὐστηροὺς, πού ἀρνιόνταν κάθε ἐπαφὴ μὲ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν)· ἀλλὰ σκαιοὺς καὶ ἀπαιδεύτους ὑποληπτέον τοὺς οὕτως ἔχοντας»· μὲ τούτη τὴν στάση τους, ἐπιλέγει, θέλουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀποφύγουν «τοὺς τῆς ἀπαιδευσίας ἐλέγχους».

Ἄρκετὰ εἶναι αὐτὰ, γιὰ νὰ ὑπενθυμίσουν τὸν χριστιανικὸν ὑπεύθυνον τρόπο, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐρύτητα μὲ τὴν ὁποία οἱ μεγάλοι πατέρες ἀγκαλιάζουν τὴν πνευματικὴν κληρονομία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ χαράζουν τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποία πρῶτοι αὐτοὶ τόσο γόνιμα καλλιέργησαν τὰ ἀνεκτίμητα δῶρα τοῦ ἑλληνικοῦ οὐμανισμοῦ μὲ τὸ φῶς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, καὶ θεμελίωσαν τὸν διάλογο, ὅχι τὴν ἀσυμφιλίωτη ἀντίθεση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, διάλογο πού ἔργο του εἶναι στὸ βάθος ὁ πολιτισμὸς μας καὶ πού δὲν εἶπεν ἀκόμη τὴν τελευταία του λέξη.

Αὐτὸν τὸν διάλογο καὶ στὶς δύο του πλευρὰς, τὴν ἀντιθετικὴν καὶ τὴν συνθετικὴν, θὰ προσπαθῆσω τώρα νὰ σᾶς παρουσιάσω, κάπως ἀπὸ πρὸς κοντὰ,

γύρω σὲ μιὰ θεμελιώδη κοσμολογικὴ θέση. Πρόκειται «περὶ τῆς τοῦ κόσμου αἰδιότητος», τὴν ὁποίαν ὑποστήριξαν πολλοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· ἐντελῶς ἀντίθετη ἦταν ἡ θέση ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ χριστιανοί. Πρῶτος ὁ Μ. Βασίλειος παρουσίασε στὶς περιφημες ἐρμηνευτικὲς ὁμιλίες τοῦ «εἰς τὴν ἑξαήμερον» (9 ὁμιλίες), μὲ τρόπο ζωηρό, τὴ ριζικὴ ἀντίθεση τῶν χριστιανῶν πρὸς τὴν ἐθνικὴν θέση, στὴν ὁποία ἀντιπαραθέτει τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν δίνει ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἀναπτύσσοντας μὲ πλοῦτο σκέψων καὶ διδαγμάτων τὸ συνεπτυγμένο κείμενο τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως. Ἡ ἀντίθεση ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας φράση τῆς Γενέσεως, τὸ «ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν». Ἡ φράση αὕτη δίνει στὸν Βασίλειο τὴν εὐκαιρία νὰ μνημονεύσει τὶς ἀντικρουόμενες κοσμογονίες τῶν φιλοσόφων καὶ νὰ τονίσει, ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν βρίσκωνται στὴν πλάνη οἱ φιλόσοφοι ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἀφοῦ «αἰτίαν ἔμφρονα προεστάναι τῆς γενέσεως τῶν ὄλων οὐ συνέχωρησαν». Ἀγνόησαν τὸ Θεό· ἀκόμα καὶ ὅταν μιλοῦν γιὰ θεούς, καὶ τότε ἀγνοοῦν τὸν Θεό, τὸν ποιητὴν τῶν ὄλων. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δείχνει καθαρὰ, λέγει ὁ Βασίλειος, ὅτι δὲν εἶναι «ἀναρχα τὰ δρώμενα», οὔτε αἰώνια· «τὰ ἀπὸ χρόνου ἀρξάμενα πᾶσα ἀνάγκη καὶ ἐν χρόνῳ συντελεσθῆναι». Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ κόσμος «συναίδιος τῷ κτίστῃ τῶν ὄλων Θεῷ», ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι. Ὁ οὐρανὸς δὲν εἶναι «Θεὸς ἀναρχὸς τε καὶ ἀτελεύτητος, καὶ τῆς τῶν κατὰ μέρος οἰκονομίας αἴτιος», ὅπως θέλει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι δημιούργημα καὶ αὐτός, ὅπως ἡ γῆ. Ὁ κόσμος εἶναι φθαρτός, ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος. Δὲν εὐσταθεῖ λοιπὸν ἡ πλατωνικὴ θέση, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι «ἀγέννητος». Ἀλλὰ ὁ Πλάτων θέλει καὶ «ἄποιον» τὴν ὕλη, κάτι δηλαδὴ τὸ ἐντελῶς ἀπροσδιόριστο, ποὺ δὲν ἔχει καμμιά ποιότητα, καμμιά μορφή, κάτι τὸ μεταξὺ μὴ ὄντος καὶ ὄντος. Εἶναι ἡ πρώτη ὕλη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Αὕτη τὴν ὕλη παίρνει στὰ χέρια του κατὰ τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνος ὁ δημιουργὸς (ὁ τεχνίτης δηλαδὴ) Θεὸς καί, δίνοντάς της μορφή μὲ τὴ σοφία του, πλάθει τὸν κόσμο. Δὲν περιορίζεται στὴν ἀφνησὴ μόνον ὁ Βασίλειος, ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ σὲ ἀνασκευή. Αὕτη τὴν δημιουργία, ὅπου ὁ Θεός, ἕνας μεγάλος βέβαια τεχνίτης, ἀλλὰ τεχνίτης, βρίσκει τὰ μέτρα τῶν ὄντων καὶ τὰ πλάθει μὲ τὴν «ἄποιον ὕλην», τὴ χαρακτηρίζει ὁ Βασίλειος ἀνθρωπομορφικῆ, γιατί μεταφέρει τὰ ἀνθρώπινα στὸν Θεό, πλάθοντάς τον «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χωρισμός, λέγει, τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς (τοῦ εἶδους) ἰσχύει μόνον γιὰ μᾶς ὡς δημιουργούς. Γιὰ τὸν ἀνθρωπο τεχνίτη, ἄλλο εἶναι τὸ ὑποκείμενο (ἡ ὕλη) καὶ ἄλλο τὸ εἶδος· γιὰ τὸν ἀνθρωπο «αἱ τέχναι ὕστεραι τῶν ὑλῶν»· παίρνει στὰ χέρια του ὁ γλύπτης τὸ ἀκατέργαστο μάρμαρο καὶ φτιάχνει τὸ ἄγαλμα. Αὕτη τὴν ἀνθρώπινη ἐνέργεια μεταφέρει ὁ Πλάτων στὸ Θεό. Ἀλλὰ μὲ τὸ Θεὸ δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο· ὁ Θεός, λέγει ὁ Βασίλειος, «πρὶν τι τῶν δρωμένων

γενέσθαι, εἰς νοῦν βουλόμενος καὶ ὁρμήσας ἀγαγεῖν εἰς γένεσιν τὰ μὴ ὄντα, ὁμοῦ τε ἐνόησεν ὁποῖόν τινα χρὴ τὸν κόσμον εἶναι, καὶ τῷ εἶδει αὐτοῦ τὴν ἀρμόζουσαν ὕλην συναπεγέννησε». Δὲν εἶναι ὁ «Θεὸς σχημάτων εὐρέτης, ἀλλ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ὄντων δημιουργός». Καὶ ἡ φύση τῶν ὄντων εἶναι, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού τὰ «ἐνόησεν» ὁ Θεός, ὕλη καὶ εἶδος μαζί, ἀναπόσπαστα δεμένα.

Ἐκθέτοντας τὴ χριστιανικὴ θέση γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὁ Βασίλειος δὲ συζητᾷ, ὅπως βλέπομε, μὲ τὴν ἀρχαία θρησκεία, ἀλλὰ μὲ τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους· τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀντικρούει, γιὰτὶ ἡ φιλοσοφία ἰσχυρίζεται, ὅτι θηρεύει τὴν ἀλήθεια. Ὁ Βασίλειος πιστεύει, καὶ αὐτὸ θέλει νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι θεματοφύλακας τῆς ἀλήθειας εἶναι μόνο ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἀφοῦ ὁ χριστιανὸς δέχτηκε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ στόμα τοῦ Θεοῦ τὴν ἀλήθεια, ὅλη τὴν ἀλήθεια. Πέρα ἀπὸ τὴ δογματικὴ τούτη θέση πρέπει νὰ προσέξωμε τὰ ἀκόλουθα σπουδαῖα χαρακτηριστικά, πού παρουσιάζει ἡ χριστιανικὴ κοσμολογία. Νοῦς καὶ μόνο νοῦς εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία ὄλων τῶν ὄντων, ἡ ἴδια ἔμφρων αἰτία τὰ ἀπεγέννησεν ὅλα· δικά της πλάσματα εἶναι ὅλα· αὐτὴ ἡ ἐνότητα αἰτίας, πού δημιούργησε καὶ συνέχει τὰ πάντα, πόσο πιὸ ἀντικειμενικὴ βάση παρέχει στὸ νοῦ, γιὰ νὰ ἐποπτεύσῃ τὴν κτίση, τὸ αἰσθάνεται κανεὶς μόλις θυμηθῆ ὅχι μόνο τὶς τερατολογίες τῶν ἀστρολόγων, πού μεγάλη ἦταν τότε ἡ διάδοσή των, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση, πού τοὺς ἔκαμεν ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν κοσμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, πού μὲ ἄλλα μέτρα καὶ σταθμὰ βλέπει τὸν ὑπὸ «σελήνην κόσμον» καὶ μὲ ἄλλα τὸν «ὑπὲρ σελήνην», μέτρα καὶ σταθμὰ πού διαφέρουν ὡς πρὸς μιὰ πολὺ ὑποκειμενικὴ ἰδέα, τὴν ἰδέα ὅτι ἡ κυκλικὴ κίνηση ἀντιπροσωπεύει τὸ τέλειο.

Ἀντικειμενικὴ λοιπὸν ἡ βάση γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν ὄντων· ὅλα πλάσματα τοῦ θείου νοῦ «τὰ ἄστρα, γράφει μετὰ 1', περίπου αἰῶνα ὁ Αἰνεῖας ὁ Γαζαῖος στὸ διάλογό του «Θεόφραστος», εἶναι τὸ ὠραιότερο πρᾶγμα τοῦ οὐρανοῦ, εἶναι ὁμοῦς θνητά». Βλέποντας τὰ ὄντα, ἄς ἀγνοοῦμε τὸν λόγον τῆς οὐσίας των, τὴ φύση τους, μπορούμε ὁμοῦς, εἰσδύοντας βαθειὰ στὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας, θαῦμα στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ γιὰ τὸ φαινόμενο ἢ τὸ ὄν ἐκεῖνο πού μᾶς φαίνεται ἐντελῶς ἀσήμαντο, μπορούμε νὰ ὑψωθοῦμε καὶ νὰ δοξάσωμε τὴ σοφία τοῦ πλάστου· ἀπὸ τὸ κάλλος τῶν αἰσθητῶν, ἄς προσπαθήσωμε, λέγει ὁ Βασίλειος, νὰ συλλάβωμε μὲ τὸ νοῦ μας «τὸν ὑπέροκαλον», «καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν αἰσθητῶν τούτων καὶ περιγραπτῶν σωμάτων» ἄς ἀναλογισθοῦμε «τὸν ἄπειρον καὶ ὑπερμεγέθη καὶ πᾶσαν διάνοιαν ἐν τῷ πλήθει τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ὑπερβαίνοντα».

Ἀλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, πού θὰ τὸ ἔλεγα ἀκόμη σπουδαιότερο. Γιὰ τὶς κοσμολογίες τῶν φιλοσόφων, πού δέχονται τὴν ἀϊδιότητα τοῦ κόσμου, δὲν ἔχει ἱστορικὸ νόημα ὁ κόσμος, ὅλες οἱ μεταβολές πού σημειώνον-

ται γίνονται στην ἐπιφάνεια, ἐνῶ τὸ βάθος μένει ἀναλλοίωτο καὶ αἰώνιο. Ἡ ἱστορικότητα εἶναι μιὰ γενναιότατη εἰσφορὰ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος στὴν πνευματικὴ κληρονομία τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἱστορικὴ θρησκεία, ἱστορικὸ πρόσωπο εἶναι ὁ Χριστός, ζωντανὴ μαρτυρία, ὄχι μυθικὸ, ὅπως οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου· γιὰ τοῦτο ἡ προφορικὴ παράδοση, ποὺ διαφυλάττει καὶ μεταδίδει τὴ μαρτυρία, ἀποκτᾶ εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τόσο μεγάλη σημασία στὸ χριστιανισμό. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱστορία του· δημιουργία, πτώση, «καινισμός», οἱ τρεῖς μεγάλοι σταθμοὶ τῆς. Ἀλλὰ καὶ ὁ κόσμος στὸ σύνολό του, ἀφοῦ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, παίρνει ἱστορικὸ νόημα, ὑπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς ποὺ τοῦ ὄρισε ὁ Θεός, ἔχει ἱστορία. Ἀκόμη κάτι: Φθαρτὸς ὁ κόσμος, μὲ ἀρχὴ καὶ τέλος· ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν εἶναι γραπτὸ νὰ εἶναι πάντα ὑποτελής στὸ χρόνο. Ἐχει τὸν τρόπο νὰ τὸν νικήσῃ· ἡ παλιγγενεσία τοῦ προσφέρει καὶ τὸν τρόπο καὶ τὸ δρόμο ποὺ φέρνει σ' αὐτήν. Μὲ τὴ θεωρία τῆς ἀνακυκλήσεως τοῦ κόσμου δίδαξαν καὶ οἱ Στωϊκοὶ τὴν παλιγγενεσία· ὁ ἀπόλυτος ὅμως ντετερμινισμὸς τοὺς κράτησε τοὺς Στωϊκοὺς μακριὰ ἀπὸ κάθε ἱστορικότητα. Ὁ νέος κόσμος, ποὺ κάθε φορὰ «μετὰ τὴν τῶν πάντων ἐκπύρωσιν» διαδέχεται τὸν προιάτοχό του, εἶναι πανομοιότυπος μὲ κεῖνον· διαφέρει μόνο κατὰ τὴ σειρά τῆς διαδοχῆς, θὰ εἶναι ἄς ποῦμε ὁ 3ος, ἐνῶ ὁ προηγούμενος ἦταν ὁ 2ος. Ἀπειρες φορὲς θὰ ἔχωμε τὴν παλιγγενεσία καὶ ἄπειρες φορὲς θὰ ἐπανέλθῃ ὁ Σωκράτης, θὰ πῆ τὰ ἴδια ἀκριβῶς πράγματα, τὸν ἴδιο καιρὸ, καὶ θὰ πῆ στὴν ἴδια φυλακὴ τὸ κώνειο! Ἐνῶ ὁ χριστιανός, δημιουργὸς ἱστορίας στὴ θνητὴ του ζωὴ, περνᾷ μὲ τὴν παλιγγενεσία στὴν ἀποκορύφωση τῆς ζωῆς, φτάνει τὴ θέωσή του, σὲ ὅσο βέβαια μέτρο τοῦ ἐπιτρέπει ἡ φύση του.

Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πῆ κανεὶς, πὼς εἶναι ἀννοήτο ὅτι ὁ Βασίλειος, σὰν χριστιανὸς ποὺ ἦταν, θὰ διατύπωνε αὐτὲς τὶς κοσμολογικὲς ἀπόψεις. Αὐτονόητο εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα, ποὺ δεχόμαστε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, ὅπως τὸ θεμελίωσαν καὶ τὸ ἀνέπτυξαν οἱ πατέρες. Γιὰ κείνους δὲν ἦταν καθόλου ἀντονόητο· ἦταν τὸ τέρμα στὸ ὁποῖο τοὺς ἔφερε, ἂν τοὺς ἔφερε, μακρὰ ἔρευνα, καὶ μακρὸς ἐπίπονος καὶ σκληρὸς ἀγώνας. Πόσους ἀγώνας γιὰ νὰ κατανοήσουν, νὰ συνειδητοποιήσουν τί εἶναι ὀρθόδοξο, σύμφωνο δηλαδὴ μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς, καὶ τί δὲν εἶναι. Εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου, ὁ Νεμέσιος ὁ Ἐμίσης συγγράφει γύρω στὰ 400 μ.Χ. τὸ ἔργο του «περὶ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου» κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν νεοπλατωνικῶν καὶ παραδέχεται καὶ τὴν ἀϊδιότητα τοῦ κόσμου καὶ τὴν προὔπαρξη τῆς ψυχῆς. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀντονόητο. Χρειάστηκε ὁ βαθὺς νοῦς τοῦ Βασιλείου, ἡ φωτισμένη πίστη του, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ του μόρφωση, γιὰ νὰ δοθῇ ἡ ἐρμηνεία ποὺ δόθηκε στὴν Γένεσιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ φωτισμένη πίστη ὁδήγησε τὸ νοῦ νὰ συλλάβῃ τὰ αὐσιώδη, τὰ βαθύτερα αἰτήματα τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ἀπάνω σ' αὐτὰ νὰ

στηρίξη ὅλο τὸ οἰκοδόμημα τῆς σκέψης του· μπορούσε ἔτσι νὰ ἀντιπροβάλλῃ στὴ θέση τῶν φιλοσόφων τὴ χριστιανικὴ θέση. Ἡ ἑλληνικὴ του πάλι μόρφωση τοῦ ἐπιτρέπει, μετὰ τὸ χριστιανικὸ του κριτήριον, ὄχι μόνον νὰ ἀποκρούῃ ὅσα νομίζει πλάνες τῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ νὰ ἀνακαλύπτῃ καὶ τὰ σπέρματα τῆς ἀληθείας, ἕνα πλῆθος πολυτίμες θέσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιῇ στὴ δική του οἰκοδομῇ. Τὰ λίγα ἐπιχειρήματά του ποὺ ἀναφέραμε—δὲν εἶναι βέβαια τὰ μόνα, ἀλλὰ ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθῶμε—θὰ ἔδειξαν, πιστεύω, πόσο μεθοδικὸς εἶναι ὁ βηματισμὸς τοῦ στοχασμοῦ του, πόσο ὀπλισμένος εἶναι μετὰ ἑλληνικὰ ὄπλα. Ἡ οὐσία τοῦ ἔργου του ὅμως εἶναι χριστιανικὴ. Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ νέα εἰσφορά, τοὺς νέους δρόμους ποὺ ἀνοίγει στὸν ἄνθρωπον, γιὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸ του, νὰ δῇ μετὰ νέα μάτια τὸν κόσμον, νὰ προχωρήσῃ βαθύτερα στὸ νόημα τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀντιπάλους τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ὁ περισσότερο ἐπικίνδυνος ἦταν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἡ ἴδια ποὺ στὰ χέρια τῶν μεγάλων πατέρων ἦταν ἕνας πολυτίμος βοηθὸς γιὰ τὴν ἐμβάθυνση, τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν κατανόησίν του. Γιατὶ οἱ μεγάλοι πατέρες, μετὰ τὴν στερεὴ καὶ φωτισμένη πίστη τους, ἤξεραν νὰ κατοχυρώσουν τὴν πίστη μετὰ τὴν φιλοφιλία, χωρὶς νὰ τὴν προδώσουν. Δύσκολο ἔργο. Τὰ πιὸ ἀδέξια ὅμως χέρια γίνονταν θύματα τῶν φιλοσοφικῶν θέσεων καὶ μεθόδων καὶ ἀντὶ νὰ ἐργάζωνται γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς πίστεως, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν μετέτρεπαν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ διδασκαλία, μετὰ ἀμφίβολη πολλὰς φορὰς ἀξία· καὶ ἔτσι δημιουργοῦσαν τὶς αἵρέσεις, ἧς βυθίζονταν ὁλοτελῶς στὸ νεοπλατωνισμὸ—τὸν πιὸ ἐπικίνδυνον ἀντίπαλον τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ γνώρισε τὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξίν του τὸν 4ο καὶ 5ο αἰῶνα—καὶ ἔβλεπαν μετὰ νεοπλατωνικὰ μάτια τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἄν διέφυγε τὸν κίνδυνον νὰ ἀπορροφηθῇ ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸ ὁ χριστιανισμὸς, τὸ ὀφείλει τοῖς Πατέρες, ποὺ ἔργου τους ἔθεσαν νὰ ἀνερευνοῦν καὶ νὰ προβάλλουν σὲ ὅλες αὐτὰς τὶς ἀντιδράσεις τὸ ὀρθόδοξον, δηλαδὴ ὅ,τι εἶναι πιστὴ ἔκφρασις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸ ἰδιαίτερον θέμα μας, ἡ ἐθνικὴ θέσις γιὰ τὴν αἰδιότητα τοῦ κόσμου, τὴν ὁποία μετὰ νέα ἐπιχειρήματα παρουσίασαν τὸν 5ο αἰῶνα ὁ γνωστὸς νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος, ὁ Πρόκλος, ὁ Ἀμμώνιος καὶ ἄλλοι. Ἔτσι μετὰ 1 1/2 περίπου αἰῶνα ἀναψὲ πάλιν ἡ συζήτησις ποὺ ἀρχισεν ὁ Βασίλειος, ὄχι πια στὴν Καισάρειαν, ἀλλὰ στὴν Γάζαν τῆς Παλαιστίνης, σημαντικὸ τότε κέντρο ἑλληνικῆς παιδείας καὶ χριστιανικῆς κινήσεως, ἀπὸ τοὺς τρεῖς Γαζαίους, τὸν Αἰνεΐαν, τὸν φίλον τοῦ Προκόπιου καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Προκόπιου, Ζαχαρίαν, τὸν κατόπιν ἐπίσκοπον Μυτιλήνης, καὶ τὸν ἴδιον σχεδὸν καιρὸν στὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ νέο μέγαλον πνευματικὸν κέντρον, ἀπὸ τὸν διάσημον σοφόν, ἕνα ἐθνικὸν ποὺ ἀσπάζηκε τὸν Χριστιανισμὸν, τὸν Ἰωάννην τὸν φιλόπονον ἢ γραμματικόν.

Ὁ Αἰνεῖας ὁ Γαζαῖος ἔγραψε ἓνα ἐνδιαφέροντα καὶ γιὰ τὴ μορφή καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο φιλοσοφικὸ διάλογο, «τὸν Θεόφραστον ἢ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ σώματος», ὅπου βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἐπιχειρήματα τοῦ Πρόκλου ἐναντίον τῶν χριστιανικῶν ἀπόψεων γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Ὁ διάλογος ὑποτίθεται ὅτι γίνεται στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ μεγάλο σταυροδρόμι τῶν ἰδεῶν. Πρόσωπά του ὁ Αἴγυπτος, ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Εὐξίθεος. Ὁ Αἴγυπτος σχεδὸν δὲν παίρνει μέρος στὴ συζήτηση, ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀκροατήριον, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶναι ἡ χώρα ποὺ δέχεται τοὺς δυὸ κόσμους, τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸ χριστιανικὸ καὶ ἀκούει τὸν διάλόγόν τους. Ὁ Θεόφραστος εἶναι ἓνας Ἀθηναῖος μέγας σοφός, ποὺ μόλις φτάνει ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς παραδομένης σοφίας, μὲ πολλὰ ἀποσκευές, ὅλη τὴν ἐθνικὴ σοφία καὶ ἐπιστήμη καὶ μὲ ὅλη τὴν οἴηση, ποὺ γεννοῦν σὲ ὅποιον πιστεύει ὅτι ὅλα τὰ ξέρεи. Ὁ Εὐξίθεος ἔρχεται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Συρίας, τὰ μέρη ποὺ εἶδαν τὸ νέο φῶς, μὲ σκοπὸ νὰ πάῃ στὴν Ἀθήνα, νὰ μελετήσῃ κοντὰ στοὺς φιλοσόφους ἓνα ζήτημα, ποὺ πολὺ τὸν ἐνδιαφέρει, τὴν ἐπιβίωση τῆς ψυχῆς. Μὲ εὐχαρίστηση δέχεται ὁ Θεόφραστος, μόλις ἀκούει αὐτὰ, τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ παρουσιάζεται γιὰ νὰ δείξῃ τὴ σοφία του. «Πολλὰ χρόνια τώρα, λέγει, κανεὶς δὲ μὲ ρώτησε κάτι, ποὺ νὰ εἶναι καινούργιο γιὰ μένα». Νομίζει κανεὶς ὅτι ἀκούει τὰ λόγια μὲ τὰ ὅποια εἰσάγει ὁ Πλάτων τὸ σοφιστὴ Γοργία στὸν ὁμώνυμο διάλόγόν του, γιὰ νὰ δείξῃ τὴν κουφότητα τῆς σοφίας του. Ἀρχίζει ἡ συζήτηση, μὲ κύριο ὁμιλητὴ τὸν Εὐξίθεο, καὶ δὲν ἀργεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ, ὅτι τὸ νέο ποὺ πολλὰ χρόνια ἔχει νὰ ἀκούσῃ ὁ Θεόφραστος δὲ λείπει, ὑπάρχει μπροστά του, δίπλα του, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἀνοίξει τὰ μάτια του νὰ τὸ δῇ. Σὰς ἀνέφερα αὐτὰ, γιὰ νὰ δῆτε ὅτι ὁ Αἰνεῖας εἶναι ἓνας δόκιμος μιμητὴς τῆς μορφῆς τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων. Ὡς πρὸς τὸ ἰδιαίτερο θέμα μας ὁ Αἰνεῖας βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἓνα ὄξυ ἐπιχείρημα τοῦ Πρόκλου. Ἄν, λέγει ὁ Πρόκλος στοὺς χριστιανούς, ὁ κόσμος γεννήθηκε μέσα στὸ χρόνο, τότε ὁ Θεός σας, ἀφοῦ ἄρχισε νὰ δημιουργῇ ἀπὸ μιὰ στιγμή καὶ πέρα, εἶναι δημιουργὸς κατὰ συμβεβηκός, ἢ δημιουργικότητα δηλαδὴ δὲν εἶναι μέσα στὴν οὐσία του. Ὁ Θεός, ἀπαντᾷ ὁ Αἰνεῖας, εἶναι ἡ ἴδια ἢ ἐνεργητικότητα· δὲν ἦταν ποτε ἀδρανής, ἦταν ἀπὸ πάντα δημιουργός· γιὰ τὸ ἀπὸ πάντα ἔχει γύρω του τὰ νοητὰ ὄντα, ποὺ εἶναι δικὰ του δημιουργήματα. Πληρέστερες ἀπαντήσεις βρίσκομε στὸν διάλογο «Ἀμμώνιος ἢ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου», ποὺ ἔγραψεν ὁ Ζαχαρίας ὁ Γαζαῖος, γιὰ νὰ ἀνασκευάσῃ κυρίως τὸν μαθητὴ τοῦ Πρόκλου Ἀμμώνιο, ἀλλὰ καὶ τὸν γιατρὸ καὶ σοφιστὴ (λόγιον) Γέσιο, ποὺ ὑποστήριζαν τὴν αἰδιότητα τοῦ κόσμου.

Οἱ νεοπλατωνικοὶ ὑποστηρίζουν, ὅτι ὁ ὄρος δημιουργία σημαίνει ἀπλῶς ἓνα δεσμὸ αἰτιότητας· ὁ κόσμος γεννιέται μόνο, ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας· εἶναι λοιπὸν συν-αιώνιος μὲ τὸν δημιουργόν του καὶ ἔχει τὴν ἴδια

μετὰ ἐκεῖνον ἀξία. Προσπάθεια τοῦ Ζαχαρίας εἶναι νὰ ἀναιρέση καὶ τὰ δύο σημεῖα τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἐπιχειρήματος, ἀλλὰ καὶ νὰ παρουσιάσῃ ὅλη τὴν πνευματικὴν καθαρότητα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός, λέγει, εἶναι νοητὸς καὶ ἀσώματος, ἀδιάφθορος καὶ ἀθάνατος, «ἀπερίγραπτος», δὲν ἐπιδέχεται δηλαδὴ καμμιά περιγραφή, γιατί δὲν ἔχει ὄρια, εἶναι πέραν κάθε δεσμοῦ, κάθε σχέσης. Ἦταν πάντα δημιουργός, γιατί ἔχει μέσα του τοὺς δημιουργικοὺς λόγους· ὅπως ὁ γιατρός εἶναι γιατρός καὶ ὅταν δὲν θεραπεύῃ ἀρρώστους, ἔτσι καὶ ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργός καὶ ὅταν δὲν δημιουργῇ· ἄλλωστε μετὰ τὴν Πρόνοιάν του εἶναι πάντα δημιουργός, ἀφοῦ πάντα συνέχει τὸ οὐμπαν. Ἐπειτα ὁ Θεός, κατὰ τοὺς χριστιανούς, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργός, γιατί ἀνέστυρε τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ τῆς ἔδωσε καὶ τὴ μορφὴ πού τῆς ταίριαζε. Ὁ Θεός, λέγει καὶ ὁ Ζαχαρίας, εἶναι δημιουργός τοῦ ὄντος ἐκ τοῦ μηδενός, ὄχι τεχνίτης τῆς μορφῆς γιὰ τὴν ὕλη ὅπως τὸν θέλησε ὁ Πλάτων. Πάντα ἔχει τὴ θέληση νὰ δημιουργῇ, δημιουργεῖ ὅμως μόνο ὅταν εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τῶν δημιουργημάτων, ὄχι γιὰ λογαριασμό του, ὄχι γιὰ νὰ εἶναι Θεός, ἀλλὰ γιατί εἶναι ἀγαθός, καὶ γιατί εἶναι Θεός.

Ὁ Γέσιος ἔλεγε: ἂν εἶναι ἀλήθεια πῶς ὅ,τι γεννιέται γεννιέται μέσα στὸ χρόνο, τότε δὲν εἶναι δυνατὸ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος νὰ ἔχῃ γέννηση· γιατί ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ χρόνος γεννήθηκε, θὰ ἐπακολουθοῦσε, ὅτι ὁ χρόνος γεννήθηκε μέσα στὸ χρόνο· ὅπερ ἄτοπον. Ὡστε ὁ χρόνος δὲν ἔχει γέννηση, ὅπως καὶ ὁ κόσμος ὁ ἴδιος. Ὁ Ζαχαρίας ἀπαντᾷ στὸ Γέσιο, ὅτι δὲν εἶναι ἀλήθεια πῶς, ὅ,τι γεννιέται, γεννιέται μέσα στὸ χρόνο (Πατήρ, Υἱός, ἄγγελοι). Ἐπειτα δὲν εἶναι καθόλου ἀναγκαῖο ὁ ἴδιος ὁ χρόνος νὰ γεννιέται μέσα στὸ χρόνο. Ὁ χρόνος γεννιέται ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, εἶναι παιδί τῆς αἰωνιότητος, τοῦ αἰώνιου θεοῦ, ὅπως ὁ κόσμος, ἡ αἰσθητή του εἰκόνα. Ἐλεγαν ἀκόμη οἱ νεοπλατωνικοί, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν αἰδιότητα τοῦ κόσμου: ὁ κόσμος εἶναι σὰν τὴ σφαῖρα, χωρὶς ἀρχὴ καὶ χωρὶς τέλος. Γιὰ μένα καὶ γιὰ σένα, ἀπαντᾷ ὁ Ζαχαρίας, εἶναι ἀκατάληπτη ἡ ἀρχὴ, τὸ τέλος τῆς σφαίρας. Στὴν πραγματικότητα ἀρχίζει ἀπὸ κάπου, ὅπως ὅταν χαράσσουμε ἓνα κύκλο. Ἐτσι καὶ ὁ κόσμος ἄρχισε ἀπὸ κάποια στιγμή τοῦ χρόνου.

Καὶ ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος ἔγραψε μιὰ ἀνασκευὴ τῶν θεολογικῶν στοιχείων τοῦ Πρόκλου, ἀλλὰ μόνο ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα διασώθηκε. Ἐχομε ὅμως ἐνδιαφέροντα ἐπιχειρήματά του γιὰ τὸ θέμα μας ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία του εἰς τὴν Γένεσιν. Ἄν, λέγει, ἡ ὕλη εἶναι αἰώνια, τότε εἶναι καὶ ἀναλλοίωτη· γιατί ἂν πρέπη νὰ ὑποστῇ ἀλλοίωση, αὐτὴ ἢ ἀλλοίωση θὰ λάβῃ χώρα ὡς πρὸς τὴν αἰωνιότητά της, πού εἶναι ἡ οὐσία της, ἀλλὰ αὐτὸ κατὰ τὴν ὑπόθεσίν μας εἶναι ἀδύνατο. Ἄν, προσθέτει, Θεὸς καὶ κόσμος εἶναι συναιώνιοι, τότε τὰ ἀπλά καὶ τὰ σύνθετα σώματα συγχρόνως δημιουργοῦνται. Ἀλλὰ τότε πῶς τὰ δεύτερα ἔρχονται ἀπὸ τὰ πρῶτα; Ἀκόμη τὰ «δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ» ὄντα εἶναι σύγχρονα, σύγχρονα καὶ τὰ τέλεια καὶ τὰ ἀτελεῖ, οἱ ὄντιμοι

ἄνθρωποι καὶ τὰ παιδιὰ, οἱ καρποὶ καὶ οἱ σπόροι κ.ο.κ. Μὲ λίγα λόγια, ἂν συναιώνιος εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος, τίποτε τὸ καινούργιο δὲ θὰ ὑπάρχη. Πολὺ ἐνδιαφέρον χωρὶς, γιατί φανερώνει, ὅτι ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου υἰοθετεῖ τὴ θέση, ὅτι ὁ κόσμος ἔχει τὴν ἱστορία του, τὴν ἱστορική του ἀνέλιξη, πράγματα ποὺ δὲ θεμελιώνονται ἑπαρκῶς μὲ τὴ διδασκαλία τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου. Μὲ τὴ χριστιανική θέση ἡ ἀνέλιξη τοῦ κόσμου ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ νόημα· δὲν βλέπουν τὸν κόσμο ὀριζόντια μόνο, ἀλλὰ καὶ κάθετα, στὴ χρονική του διαδρομὴ καὶ στὰ γεγονότα ποὺ ἐκτυλίσσονται μέσα σ' αὐτήν. Ἄς εἶναι ὅλα ρυθμισμένα ἀπὸ τὴν θεία Πρόνοια, αὐτὴ ἡ ρύθμιση προβλέπει καὶ τὸ νέο, καὶ τὸ ρυθμίζει.

Στὸ ἴδιο θέμα ἀφιέρωσε δυὸ μεγάλα ἔργα ὁ Φιλόπονος, τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ: τὸ πρῶτο περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου καὶ τὸ δεύτερο περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ πιὸ σοφὸ καὶ συστηματικὸ ἔργο γύρω στὸ ζήτημα μας—ὁ Φιλόπονος εἶναι ἕνας σπουδαῖος πραγματικὰ σοφός, ποὺ δὲν κατέχει μόνο τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ τὰ προωθεί μὲ γόνιμες δικές του ἐπιστημονικὲς ὑποθέσεις. Στὸ ἔργο του αὐτὸ συγκεντρώνει ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν προηγουμένων προσθέτοντας καὶ νέα. Δὲν δέχεται ὁ Φιλόπονος, ὅπως ὁ Πρόκλος, ὅτι κάθε μορφή ἐνεργείας, καὶ ἰδιαίτερα ἡ δημιουργία, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς κίνηση. Ἡ δημιουργία, λέγει, γίνεται μόνο μὲ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ θέληση αὐτὴ ἐκδηλώνεται χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκη χρόνου καὶ διαστάσεων. Ἐτσι ἰδωμένη ἡ δημιουργία μοιάζει μὲ τὴν πνευματικὴ ἐνέργεια, ποὺ καὶ αὐτὴ εἶναι ἀχρονη. Ἐπειτα τὸ ὅτι ἡ δημιουργία γίνεται μέσα στὸ χρόνο, τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ χρόνος ἔχει ἀρχή, αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς ὅ,τι γίνεται μέσα στὸ χρόνο εἶναι γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἕνα αἰώνιο γίνεσθαι. Τὸ τρίγωνο γεννήθηκε, μέσα σὲ ὠρισμένη ψυχὴ, ἄς ποῦμε στὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος, δὲ μετὰβάλλεται ὁμως γι' αὐτό. Μένει αἰώνια τὸ ἴδιο, αἰώνια ἀληθινό, ὅτι οἱ τρεῖς γωνίες του ἰσοῦνται μὲ δυὸ ὀρθές γωνίες. Δὲν εἶναι λοιπὸν σωστό, πὼς ὅ,τι ἔχει τὴν ἀρχὴ του μέσα στὸ χρόνο, ὑπόκειται γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὲ αἰώνια μεταβολή. Οὔτε εἶναι σωστό, πὼς ὅ,τι γίνεται, χρειάζεται ἕλλη γιὰ νὰ γίνῃ, ἢ ὅτι πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ παρθῆ ἀπὸ ἕνα ὄν· μπορεῖ νὰ δημιουργηθῆ ἐκ τοῦ μηδενός. Βρίσκει τὴν εὐκαιρία ὁ Φιλόπονος μέσα στὸ ἴδιο θέμα νὰ ἀνασκευάσῃ καὶ μιὰ θεμελιώδη θέση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τέσσαρες ἰκανότητες τὴ συνιστοῦν: ἡ θρεπτική, ἡ αἰσθητική (ἢ ἰκανότητα γιὰ αἴσθηση), ἡ διανοητική καὶ ἡ κίνηση. Στὸ βάθος πρόκειται γιὰ δυὸ ἰκανότητες τῆ διανοητικὴ καὶ τὴν κίνηση, γιατί οἱ δυὸ ἄλλες ἢ θρεπτικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ κινήσεις εἶναι. Ὁ ἥλιος, λέγει ὁ Φιλόπονος, ἀπὸ τὴ φύση του χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, φωτίζει, μόλις παρουσιαστῆ, καὶ θερμαίνει. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ σκεφτοῦμε καὶ γιὰ τὴν ψυχὴ, ποὺ εἶναι νοητικὴ καὶ μόνο, ὅτι χωρὶς νὰ τὸ ἔχη σκοπὸ της, ἀπὸ τὴ φύση της

προκαλεῖ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κίνηση. Ἡ κίνηση λοιπὸν δὲν συνιστᾷ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς. Μὲ τὴ στάση του αὐτὴ ξεφεύγει ὁ Φιλόπονος τὴν ψυχοφυσικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μένει πιστὸς στὸν χριστιανικὸν δυϊσμόν.

Δὲν εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ συνεχίσωμε τὴν παράθεσιν ἐπιχειρημάτων· παραθέσαμε μάλιστα περισσότερα ἀπὸ ὅσα χρειάζονταν μόνο, γιὰ νὰ δείξωμε τὸν πλοῦτον ποὺ παρουσιάζει ἡ χριστιανικὴ σκέψις σὲ κείνα τὰ χρόνια. Πάντως φάνηκε καθαρὰ πιστεύω, ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε, ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ ἡ πολυεδρικότης ποὺ παρουσιάζει, ὁ διάλογος τῶν δύο κόσμων.

Στὸ βάθος κοινὴ εἶναι ἡ ἔσχατη ἀρχή, στὴν ὁποία ἀποβλέπουν καὶ τὴν ὁποία προϋποθέτουν καὶ οἱ δύο διαλεγόμενοι κόσμοι, ὁ Θεός. Μὲ ριζικὰ διάφορον ὅμως περιεχόμενον. Ὁ Θεὸς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων παρουσιάζεται κυρίως σάν μιὰ ἐξηγητικὴ ἀρχή, μιὰ μεταφυσικὴ ἀρχή, ποὺ μᾶλλον δένει, παρὰ χωρίζει τοὺς δύο κόσμους, τὸν αἰσθητὸν καὶ τὸν νοητόν. Εἶναι ἓνας φιλοσοφικὸς Θεός, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐνεργητικότητά του νοῦ, ποὺ θέλει νὰ ἐκλογικεύσῃ τὸν κόσμον, ἓνα κόσμον ποὺ εἶναι ἰσάξιός μὲ τὸν Θεόν. Οἱ χριστιανοὶ παρουσιάζουν, ὅσο τοὺς εἶναι δυνατόν, ἓνα Θεό - πρόσωπον, ὄχι ἐξηγητικὴ ἀρχή· ἂν καὶ δημιουργὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν του κατὰ πάντα τρόπον ἀπρόσιτος στὴν ἀνθρώπινον διάνοιαν, γιὰ τὴν ἀπροσμέτρητον εἶναι ἡ ἀπόστασις ποὺ χωρίζει καὶ τὴν διάνοιαν καὶ τὸν κόσμον ἀπὸ τὸν δημιουργόν. Ἐδῶ, ὑψώνεται ὁ ἄνθρωπος, ὄχι ὅταν συλλάβῃ τὴν ἐξηγητικὴ ἀρχή, ἀλλὰ ὅταν κατανοήσῃ, ὅτι τὸν ξεπερνᾷ ἀπὸ κάθε ἀποψη· ἕως τὸ σημεῖον αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὑψώσῃ τὸν ἄνθρωπον τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι πλασμένος κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἔχει δηλαδὴ νοῦν, εἶναι πνευματικὸν ὄν. Μπορεῖ ὅμως νὰ πλησιάσῃ τὸν Θεόν περισσότερο, ὅσο πάλιν τοῦ ἐπιτρέπει ἡ φύσις του, ὄχι ὅμως μὲ τὴν νόησιν, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀγάπην, γιὰ τὸν Θεόν εἶναι ὁλος ἀγάπης. Ἐνῶ ἀφετηρία του ἔχει τὸν Θεόν καὶ ὁ φιλόσοφος, ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι νὰ ἐξηγήσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Ὁ χριστιανὸς ἀντίθετα δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἐξηγήσῃ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, παρὰ μόνο ὅσο αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τὸν βοηθεῖ νὰ ἀνέβῃ ὡς τὸν Θεόν, ὅσο τοῦ γίνεται προβαθμίδα γιὰ ἄνοδον. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ γενικὰ πλαίσια ὁργανώνεται ἡ σκέψις τῶν δύο κόσμων· ποὺ ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν, ἡ δομὴ τῆς εἰσάγει μιὰ νέα πολύτιμη εἰσφορὰ, πολὺ θετικὴ μάλιστα, τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἱστορικότητος, καὶ γιὰ τὸν κόσμον γενικὰ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπον εἰδικότερα.